

TÜRKÇE ÖĞRETİMİ BAĞLAMINDA BİLMECELERİN EĞİTİMSEL İŞLEVLERİ

Assist. Prof. Dr. Cafer ÖZDEMİR, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, cafer.ozdemir@omu.edu.tr

Merve KISA, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, mervekisa@hotmail.com

ÖZ

Kültürel ifadeleri ve halk söyleyişlerini içinde barındıran bilmecelelerin merak uyandırıcı özelliği, Türkçe öğretimi açısından önemli bir yere sahiptir. Özellikle kelime öğretiminde faydalı olabileceği düşünülen bilmecelelerin, dil bilgisine katkıları incelenebilir. Oyun özelliği vasıtasıyla eğlendiriciliğinden yararlanılarak dil öğretiminde kullanımını yaygınlaştırmak son derece önemlidir. Metin üzerinden bilinmeyen kelimelerin öğretiminde farklı yöntemlerin kullanılmasının yanı sıra, bir bilmece içerisinde de pekiştirme yapılabilir. Özellikle Türk kültürünün bir parçası olan bazı ev eşyaları, aile-akrabalık ilişkileri, toplum düzeni ile ilgili kelimelerin öğretiminde bilmecelelerin kullanımı eğlenceli ve yapıcı bir yöntemdir.

Merak duygusunu ortaya çıkaran ve algıları harekete geçirerek öğrenmeyi kolaylaştıran bilmecelelerin edebi yönleri de kuvvetlidir. Tıpkı atasözleri ve deyimler gibi kültürümüzün mirası olan bilmecelelerin tekerlemeye benzer yapıları ile akılda kalıcı olmaları, onları yüzyıllarca öteye taşımıştır. Bu özelliği göz önüne alındığında dil öğretimi açısından pek çok işlevi yerine getirdiği görülebilir. Kültür hazinesi olan sözlü geleneğe ait bu ürünler Türkçe ders kitaplarında okuma metinlerinin içerisinde yer alabileceği gibi temel dil becerilerine ait çeşitli etkinliklerde de kullanılabilir. Çalışmada bilmece örnekleri incelenerek bunların dil öğretiminde kullanılması ve yaygınlaştırılmasının eğitime dönük işlevlerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: bilmece, halk kültürü, Türkçe öğretimi, işlev.

GİRİŞ

Sözlü kültürün bir parçası olarak merak ögesiyle bütünleşen bilmeceleler, çoğu zaman büyüklerden öğrenilen, soruları ve cevaplarıyla dikkat çeken bir türdür. Bilmece, bir varlığın ne olduğu söylenmeden, yalnızca birkaç özelliği üstü kapalı bir şekilde verilerek, cevabının dinleyene veya okuyana bırakıldığı bir çeşit oyundur. Şükrü Elçin'e göre "Tabiat unsurlarıyla bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; akıl, zekâ veya güzellik nevinden mücerret dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde, yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir." (1989, s. 1). "Her ulusun, halk ve aydın çevreleri ile çocuk topluluklarında zaman geçirmek eğlenmek, eğlenirken düşünmek ve düşündürmek işlevini görmüşlerdir." (Özdemir, 2012, s. 11). Çocuk folklorunun yaygın bir türü olan bilmeceleler, ilk olarak kimin söylediği bilinemeyecek kadar eski bir kökene sahiptir.

Yıllarca söylenmiş, pek çok kişiyi eğlendirmiş, meraklandırmış bilmeceleler, aynı zamanda eğlenerek öğrenmenin de bir yolu olmuştur. "Bil bakalım nedir?" sorusuyla başlayan bilmece macerası, sonrasında çok çeşitli sorularla desteklenmiş, ilden ile, kültürden kültüre, her coğrafyada çeşitli şekillerde ortaya çıkmış; böylece insanoğlunun doğa ile ilişkisini güçlendirmiştir. İnsanın bir varlık olarak önce kendisi ile, sonra çevresi ile ilişkisini güçlendirmesi, çevredeki nesneleri anlamlandırması bilmecelelerle sağlanır. Bir örnek vermek gerekirse; "Uzun uzun uzanır, senede bir bezenir. Bu nedir?" diye sorduğumuz bir bilmede

aslında varlığını hep bildiğimiz ağacı bir kez daha hatırlama ve onun özelliklerini gözden geçirme gereği duyarız. Bu bakımdan bilmeceler, içinde bulunduğumuz dünyayı farklı bir boyutuyla keşfetme aracı olarak karşımıza çıkar. “Kişilere sağladığı bu yararların yanında, bilmecenin; çok eski zamanlardan beri toplum içinde bazı önemli görevler yüklediği de görülmüştür. Söz gelimi, savaşın yerini bilmece yarışmalarının aldığı tarihi olaylar vardır. Bilmece sorulmuş, bilen taraf savaş kazanmış sayılmıştır.” (Yüksel, 2006, s. 10). Selahaddin Bekki ise türün kapsamını daha geniş bir çerçevede ele alır:

“Divan şairlerimizin yazdıkları muamma ve lügazları; âşıklarımızın saz eşliğinde birbirlerini sorguya çekmelerini; askı geleneğini; İstanbul semai kahvelerinde tulumbacıların ve külhanbeylerinin maniler ve semailer ile yarışmalarını; şairlerin ve sultanların birbirlerine zor sorular göndermelerini; düğün alayının önüne geçip gelin alıcılara şiirli sorular yöneltilmesini; matematik; hukuk sorularını bir yönüyle, bilmece olarak ele almamız mümkündür. Burada sıraladıklarımız gibi yukarıda izaha çalıştığımız ahiliğe giriş törenlerinde talibe yöneltilen sorular da bilmece içerisinde değerlendirilebilir.” (2004, s. 7).

Ali Torun’a göre bilmeceler, muhatabının seviyesini ölçme, onu değerlendirme niteliğine sahiptir. Ayrıca fütüvvetnâmelerin soru cevap kısımlarında aday ahiliğin adap ve erkânı ile ilgili değerlendirmeye yönelik imtihan soruları mevcuttur ve bunların bazıları mensur bilmece olarak nitelendirilebilir (1998: s. 503).

Bilmecelerin büyük bir çoğunluğunun kim tarafından söylendiği bilinmemekle birlikte, aslında yazarı halk olan sözlü bir edebiyat türüdür. Geçmişten günümüze sözlü aktarımlar vasıtasıyla taşınmış bilmeceler, yazılarak değil dilden dile söylenerek bugünlere ulaşmıştır. Toplum sosyal değerleri gelenek kabında muhafaza etmiş, aynı zamanda sözünü de değişik kalıplarda saklamıştır (Karademir, 2007, s. 103). Bu bağlamda bir yerlere yazıldığından değil, bugün bile söylenmeye devam ettiğinden günümüze kadar gelmiştir. “Hiçbir halk bilmecesi, kalemi ele alıp yazmakla ortaya çıkmaz. Bilmece insanın zihninde, çoğu zaman bir gösterim anında yaratılır ve dil ile söylenir. Gösterimden evvel insanın zihninde hazırlanan bilmeceler elbette vardır, ama bu da sözlü olmak kuralını değiştirmez. Sözlü olmak gösterimin sözlü yapıldığına işarettir. Gösterime katılanlar ellerinde kitap taşımaz veya karşılığı bulmak için kitaba bakmazlar. Sözlü olmak yayılma işinin de insanlar ve kuşaklar arasında, ağızdan kulağa, sözlü aktarılmış olmasını içerir.” (Başgöz, 1999, s. 4). Sözlü gelenekte yaratılan ve yine sözlü gelenekte yaşatılan bilmeceler doğal ortamda yaratılırlar ve bu şekilde gelecek kuşaklara nakledilirler. Bu yönüyle de toplumsal belleğin bir parçasını oluştururlar. Bilmeceleri dünyanın bütün kültürlerinin en eski halk edebiyatı türlerinden biri olarak niteleyen Altan Alperen, bu türün bir halkın maddi ve manevi kültürünü yansıttığını belirtir (Altan, 1996, s. 117).

Bilmecelerin kökeniyle ilgili pek çok araştırma olmasının yanı sıra, bu köken sorununun izahı ile ilgili çok çeşitli teoriler ileri sürülmüştür. “Bilmece kültürü bugünkü oyun halini almadan önce insanlık kültür tarihinde sihre, tabuya, törenlere bağlı ciddi sorunlar olarak ortaya çıkmıştır.” (Başgöz, 1999, s. 4). Bu bağlamda bilmecelerin inanç yönünü ve törensel yapısını zamanla yitirerek bir oyun haline dönüştüğü görülür.

Öncesinde bahsettiğimiz gibi, doğayı anlama ve anlatmadan yola çıkarak sorularla bir gösterim hazırlama yolu, bizleri bilmecelerin şu anki konumuna ulaştırmıştır. “Toplumun ve insan bilincinin gelişmesiyle bilgi, duygu gücüyle değil de, akıl aracılığıyla edinilmeye ve gittikçe daha çok rasyonelleşmeye yüz tutmuştur. Bu süreç, bilmecelerde de görülmektedir. Bu nedenle, bilmecelerin oluşumunda zaman katmanlarını hissetmek mümkündür. Bazı örneklerde kişisel düşünce, gözlemlene ve konuşma tarzları bile sezilmektedir. Çünkü onlarda hayat dolu bir dünya olarak açıklanan insan, hayvan, bitki, bulut veya herhangi bir başka olayın içerdiği canlı bir dünyanın dışında yaşanan dünyalar sergilenmektedir. Bu yüzdendir ki, insan geçmişte

olayları genelde ayrı olgular olarak izlemiştir.” (Hasan, 2005, s. 4). Bir folklor ürününün akıl ile olan güçlü bağlantısı kimi zaman zamanın derinliğinde kolektif düşüncenin tespit edilmesi imkânını sağlamakta, kimi zaman da kişisel faktörlerin teşhis edilmesine yardımcı olmaktadır.

Bugünkü anlamıyla bilmece, ders kitaplarındaki tanımıyla birlikte örnekleri ile de yer alan bir tür olmuştur. Teknolojinin gelişmesi, medyanın kullanım alanının artması ile artık söylenmenin dışında okunur hale gelen bilmeceler, etkisini kaybetmiş değildir. Bugün hâlâ çocukların ilgisini çeken bir tür olmaya devam etmektedir. Dilek Türkyılmaz bilmecelerin işlevsel yönü ile ilgili şu yargıları ortaya koyar:

“Kültürel belleğin oluşmasında ve bu suretle geleceğin kurgulanmasında ve yönetilmesinde temel oluşturacak olan bilmeceler son derece önemli işlevlere sahiptir. Ayrıca çocuk dünyasının şifreleri de yine bilmece yapısı içinde saklıdır. Çocuklar düşünmeyi ve bir soruyu çözmeyi bilmeceler yoluyla kavrarlar. Meseleye bu açıdan bakıldığında, sözlü kültürün bu iki kadim türünün, hem masallar hem de bilmecelerin davranış kurallarını öğretme ve çocukların olduğu kadar yetişkinlerin de çevrelerini kavramsallaştırmasına yardımcı olma gibi işlevleri vardır. Eğitsel, kültürel ve mizahî yönleriyle de son derece etkilidir.” (2007, s. 156)

Eğlenme amacına değinmeden önce bilmecelerin eğitimde nasıl kullanılacağını tartışmamız gerekir. Bahsedeceğimiz konu, genel olarak Türkçe eğitimi üzerine olacağından, bilmecelerin dil gelişimine etkilerini de incelemek yararlı olacaktır. Dile getirdiğimiz bütün işlevler, doğrudan veya dolaylı olarak kültürel aktarımına olanak sağladığı için çalışmada bu adla ayrı bir başlık açmayı uygun görmedik.

1. Bilmecelerin Türkçe Öğretimi İşlevi

Anadil eğitimindeki ilk merkez olan evlerimiz, duyarak bakarak öğrendiğimiz, dünyayı ilk defa keşfettiğimiz yerlerdir. Bu bakımdan içine doğduğumuz kültürün bir yansıması olarak, dil gelişimi de yaşadığımız çevreden etkilenecektir. Bu çevrede çeşitli ağız özelliklerini edinen çocuk, bu mekânda aynı zamanda kültürel edinim vasıtasıyla folkloruna ve yaşam tarzına yabancılaşmama görecek. Ancak örgün ve yaygın eğitim vasıtasıyla değişen ve çeşitlilik arz eden folklorik unsurlar ve dil kullanımı, birleştirici ve farklılığa meydan vermeyen bir yapıya bürünecektir. Bu yüzden eğitim ve öğretim faaliyetleri kültürün belirli formlarda öğretilmesini sağlar.

Türkçe ders kitaplarında örnek olarak edebi türlerin çoğuna yer verilir. Ancak bilindiği üzere bilmeceler kısa soru-cevap şeklinde olduğundan tek başlarına bir metin özelliği taşımazlar. Bu yüzden, öğrencilerin çalışma kitaplarındaki okuma metinlerinde geçen kelimelerin anlamlarını bulma, çoğunlukla sözlükten yararlanılarak sağlanmıştır. Kelime ile ilgili yapılan çalışmalardan bir diğeri de eş anlamlı kelime bulma etkinliğidir. Oysa bilmeceleri sadece kelime düzeyinde düşünmek doğru sonuçlar ortaya çıkarmayacaktır. Çünkü bilmeceler eksilteli cümle ve devrik cümle yapısına uygun örnekleri de barındırır. Dil bilgisi konularının öğretiminde de istifade edilmeye imkân tanıyan bilmeceleri hangi işlevlerde kullanabileceğimize bir göz atalım.

1.1. Bilmecelerle Kelime Öğretimi

Kelimelerin sözlük anlamını araştırarak öğrenmek ve bir cümlede kullanmak, öğrencilerin günümüz kelime öğretiminde en sık kullandıkları yöntemdir. Özellikle anadil öğretiminde kelime dağarcığının gelişmesi, günlük hayatta bu kelimelerin kullanımı ile pekişecek ve gelişecektir. Elbette bu yöntemin sık kullanılması, sonuca en kısa sürede ulaştırması bakımından önem taşır. Eğer sık kullanılan bir kelime ise anlamı pekişir, değil ise daha sonra hatırlanmak üzere sözlüğe yeniden bakılır. Bu anlamda öğrenmenin en kesin ve hızlı yöntemlerinden biridir.

Bunun dışında metnin anlam bütünlüğünde hareketle öğrenilen kelimeler ise daha kalıcıdır. Burada daha çok sezdirme yöntemi kullanılır.

Konu bilmecelere geldiğinde ise durum iki farklı şekilde yorumlanabilir. Bunlardan birincisi, zaten bilinen bir kelimenin anlamından ziyade, taşıdığı özelliklerin farklı boyutunu ele almak için kullanılabilir. Bir diğer deyişle, bir nesnenin ya da canlının ne olduğunu ve kelime anlamını bilen birisi, bilmecedan o nesne ya da canlının ne olduğunu öğrenmekten ziyade onun başka ne şekilde tanımlanabileceğini keşfedecektir. İkinci olarak da bilmecenin cevabını bilen kişinin, daha öncesinde bilmediği bir kelime ile onu yeniden keşfetme merakı artacaktır. Örneğin “*Katık oldum aşına/Öp beni koy başına/İnce ince dil beni/Haydi, bil beni.*” (Türkyılmaz, 2010, s. 57) şeklinde dile getirilen bilmecede, özellikleri verilen nesne “ekmek”tir. Bu kültüre aşına olan bir insanın verilen ipuçlarından hareketle bilmecenin cevabını bulması çok zor değildir. Elbette ekmeğin tanımını tam anlamıyla karşılamayan bu özellikler, aslında cevabı bulmamızda son derece etkili olmuştur. Özellikleri ele aldığımızda; “katık etmek” tabiri, yemeklerin doyuruculuğunu artırmak için ya da sulu yemeklerin yenmesini kolaylaştırmak için kullanılan bir tabirdir. Bu tabiri karşılayan ise ekmektir. Çünkü ekmek Türk kültüründe çok önemli bir yere sahiptir ve hemen hemen her sofrada bulunan bir gıdadır. Katık etmek, yemeklerin yanında ekmek yiyerek doyuruculuğu artırmak için yapılır ve bu özelliği ile bilmecedeki en önemli ipucudur. Diğer mısradan geçen “öp beni koy başına” ifadesi, ekmeğin kutsallığını gösteren bir işarettir ve Türk kültüründeki yeri çok büyüktür. Başka toplumlarda durum farklı olsa da, örneği aldığımız Sivas bilmecesinde görülen ekmeğe saygı, bütün Türk kültüründe yer alan bir durumu örnekler. Buradan anlaşılan şudur ki, ekmek değerli bir gıdadır ve bu kültürdeki yeri çok büyüktür. Üçüncü satırdaki ince ince dilme eylemi ekmeğin dilimlenerek yenme özelliğini vurgulamıştır. Bunun dışında kültürümüzde farklı şekillerde de yenilebilen ekmek bazen “kırmak”, “bölmek” gibi ifadelerle de karşılanabilir. Bu da yine ekmeğin parçalara ayrılarak yenilebileceğine işaret eden bir göstergedir.

Aslında okul çağına gelmiş her öğrenci ekmeğin anlamını bilir. Çünkü evindeki sofrada her gün karşılaştığı bir nesneyi, yani yiyeceği tanımlayabilir. Bunun dışında sözlükten kelime anlamını da bulabilir ve cümle içinde kullanabilir. Ancak ekmeğin yemeklerin yanında katık olarak yenilebileceği ve bir kutsallık arz ettiği sözlüklerde yazmaz. Çünkü bu bir kültür meselesidir. Ekmeğin bu niteliklerini ancak sosyal çevresinde görebilir, öğrenebilir ve anlamlandırabilir. İşte, öğrenci bu bilmecenin anlamını biliyorsa toplumsal belleğe ait bilgisi olduğu sonucuna ulaşılabilir.

“*Nehir, ırmak ve çayım/Her işte var çok payım/Yağmur sonu göklerde/ Yedi renkli bir yayım*” (Başgöz, 1999, s. 266) şeklinde yer alan bilmecede cevap için gökkuşağı diyen bir çocuk, büyük annesinden onay alamayabilir. Çünkü eğer büyük annenin aradığı cevap “ebemkuşağı” , “ebekuşağı” vb. ise cevap onun için doğru olmayacaktır. Arkaik bir kelime olan ve halk dilinde yer alan ebemkuşağının “gökkuşağı” olduğunu öğrendiğinde, bunun kendi kültürüne yansımış halini de öğrenmiş olacaktır. Her ne kadar doğru cevap vermemiş olsa da ikisinin de bahsettiği şey aynıdır. Çocuk gökkuşağı sonucunu, yağmurun sonunda oluşan yedi renkli yarım daire ya da bilmecedeki ifadesiyle “yay”dan bulmuş olabilir; hatta belki cevabı hiç bilememiş olma ihtimali bile düşünülebilir. Ancak artık onun için gökkuşağı ya da ebemkuşağı, yağmur sonrasında beliren yedi renkli bir yay olarak hafızasında yer edinecektir.

“Benim bir sürü koyunum var/Ağılı taştan/Yün yerine şeker/Baklavaya bakar.” (Başgöz, 1999, s. 431) şeklinde ifadesini bulan bilmece ise ilk bakışta anlamı çıkarılması güç bir bilmecedir. Çünkü cevabı “köfter”dir. Afyon, Urla-İzmir, Tepecik-Emet-Kütahya, Bardak-Söğüt-Bilecik, İskilip-Çorum, Gündül-Ayaş-Ankara, Bor-Niğde ve Kayseri de yapıldığı bilinen bu tatlıyı diğer yörenin çocukları belki de hiç duymamış olabilir. Bu yüzden bilmecenin cevabını bilmemekten ziyade ipuçlarından bulması da mümkün olmayacaktır. Ancak sözlük anlamına bakıldığında bir

ilişki kurabilir. “Üzüm şırasıyla nişasta karışımının kaynatılıp dökülerek kesildikten sonra kurutulmasıyla yapılan bir tür pestil” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 1495) ifadesini gördükten sonra bilmecede onun için daha anlamlı olacaktır. Dilim dilim kesilmesi yönüyle bir tepside ya da tabakta çok sayıda tatlı dilimi olduğunu anlarsak; “benim bir sürü koyunum var” ifadesi anlam kazanacaktır. Koyunların kaldığı yer olan ağılın taş olması yine tepsiye bir göndermede bulunurken, “yün yerine şeker” ifadesi de nesnenin açık bir şekilde tatlı olduğunu gösterir. “Baklavaya bakar” ifadesi de onun baklavaya benzer bir tatlı olduğunu göndermede bulunmaktadır.

Görüldüğü üzere cevabı bilinsin ya da bilinmesin bilmeceler, kelimenin anlamını farklı bir tarzda yansıttığından hem merak uyandırıcı hem de akılda kalıcı bir özelliğe sahiptir. Bu yüzden bilmeceler, Türkçe öğretimde sadece bilinmeyen kelimeleri öğretmede değil aynı zamanda bilinenlerin farklı kültürel boyutlarını öğretmede de son derece yardımcı olacaktır. Bu sözlü anlatım türü işlevini yerine getirirken nesnenin özellikleri ve bu nesneye toplumun yüklediği anlamı kullanır. Bireyin kavramları/nesneleri tanıması ve bunların kültürel boyutlarına dikkat çekme bağlamında üzerinde önemle durulmalıdır.

1.2. Bilmecelerle Cümle Öğretimi

Bütünden parçaya öğretim modeli, dil bilgisi öğretiminde kullanılan bir yöntemdir. Çok yakın zamanlara kadar parçadan bütüne olan dil bilgisi öğretiminde seslerden cümle kurulumuna doğru bir yol izleniyordu. Bütünden parçaya doğru gittiğimizde çocuk, öncelikle genel olan bütün ile karşılaşacak, ardından parçalayarak temele inecektir. Bu işlem gerçekleştiikten sonra asıl olan, cümle türlerini sezdirebilmektir. Genel olarak kurallı cümleye dayalı metinler oluşturulurken, edebi bir üslup takınmak için devrik, eksiltili ya da birbiri ardına kafiyeli cümleler kurulabilir. Daha çok şiirlerde gördüğümüz bu özellikler çeşitli bilmecelerde de karşımıza çıkar. Cümle yargı bildirdiği sürece var olur, ancak bazen yargı ifadesi bulunmasa da onun varlığını sezdiren eksiltili cümlelere rastlanabilir. Örneğin “Kaskara maskara/Ağzı burnu kapkara” (Yançev, 2002, s. 115) şeklinde oluşturulmuş bilmecenin cevabı “fırın”dır ve cümlelerin asıl unsuru olan fiil yoktur, ancak yargıya işaret eden bir anlam vardır. Cümleden çıkarılan anlam “O kaskaradır. (kapkaradır.) O maskaradır. (eğlendirici, soytarı, güldürücüdür.) Ağzı burnu kapkaradır.” İlk olarak bilmecenin ne sorduğuna ve cevaba götüren ipuçlarına bakalım. Günümüzün teknolojik aletlerinden biri olan elektronik fırınlardan bahsetmediği aşikârdır. Burada bahsedilen fırın taş duvarları olan, altında odun yakılarak ısıtılan, isten dolayı da ağız kısmı siyahlaşan eski ekmek fırınlarıdır. Bu anlamda baktığımızda ilk kısımdaki ipucunun neden verildiği anlaşılır hale gelmektedir. Ağzı ve burnunun da kapkara olması yine bu sebebe bağlıdır. Bir isim cümlesi niteliğini taşıyacak olan cümle, durumu sezdirerek anlatmaya çalışır. Ek fiili düşürülmüş isim cümlesi durumundaki bu cümle, konunun anlatıldığı yerlerde önemli bir örnek teşkil edecektir. Kelimenin rengine işaret edilmesi ve kalabalıklar tarafından kullanılmasının ima edilmesi (maskara olmak) dinleyicilerin dikkat çekmesi gereken hususlardır.

“Burdum kulağını/Doldurdum yalağını” (Tezel, 1969, s. 90) şeklindeki bilmecenin cevabı “musluktur”. Devrik cümle ile ilgili konu anlatacak bir öğretmenin örnek olarak gösterebileceği bir bilmecedir. Burada anlamından ziyade cümle yapısı üzerine duracağımız örnek bilmecede, aslında cümle şu şekilde kurallı hale getirilir: “Kulağını burdum, yalağını doldurdum.” Kısa ve etkili ifadesi ile anlamı buldurmaya yönelik düşünmeyi harekete geçirmesi kalıcı öğrenme açısından bu bilmeceyi önemli kılar.

“Adana’dan bir yığın pamuk gelmiş/Alayım dedim/Suyu çıktı” (Elçin, 1970, s.7) cevabı “kar” olan bilmecede, kurallı cümle yapısını görebiliriz. Kurallı cümle ile ilgili birçok örnek verilebilir, ancak bir bilmece örneği olarak da sunulduğunda etkili olacaktır. Bahsettiğimiz üzere

bilmeceler sadece soru anlamı taşıyan cümleler değil aynı zamanda yaşanan coğrafyayı ve kültürü de barındıran değerlerdir. Yukarıda örneği verilen bilmecede, pamuğun başkenti olan Adana'dan bahsedilmiştir. Bu da yine disiplinler arası bir iletişimi sağlayarak, coğrafi bir özelliği karşımıza çıkaracaktır. Pamuk ile kar arasındaki benzerliği öne süren bilmecede cevabı bulmada öğrencilerden bu ikisi arasındaki benzerliği kurmaları istenecektir. Karın çabuk eriyen ve suya dönüşen maddesi de yine bilmecenin cevabına götüren bir ipucu olarak karşımıza çıkmıştır. Özellikle Türkçe öğretiminde, dilin yalnızca kurallar bütünü olan bir yapı gibi görünmesini engellemek ve dilin aslında kültürel bir zenginliği de olduğunu fark ettirmek gerekir. Bunun yanında edebi zevk uyandırma kaygısının güdülmesi son derece önemlidir. Bu açıdan bilmecelerin de edebi zevk uyandırdığı görülür.

2.Bilmecelerin Eğlendirme İşlevi

Kelime öğretimi ve kültür aktarımı bağlamında önemli işlevlere sahip olan bilmeceler, aynı zamanda bireyi eğlendirme işlevine de sahiptir. Bu işlev yalnızca çocuklarla sınırlı kalmaz, aynı zamanda yetişkinleri de kapsar. Abraham ve Dundes'e göre "Bilmeceler, kafa karışıklığı yaratmak veya cevabı bilmeyen kişilerin nüktedanlığını denemek amacıyla oluşturulmuş sorulardır. Bunlar genelde 'bilmece oturumları'nda düzenlenmiş bir yarışma ortamı içinde bu tip nükteli araçların kullanıldığı özel olaylarda gündeme gelirler." (2007, s. 119). İnsanın temel güdülerinden biri olan merak duygusu, yaşamın hangi safhasında olursa olsun canlı olarak kalır. Ancak tecrübenin artması merak duygusunun azalmasına yol açacaktır. Dolayısıyla çocukluk döneminde merak duygusunun fazla olması doğal karşılanmalıdır. "İnsan gizemli bir varlıktır, gizemi sever. Çocukluktan itibaren gizlemekten ve gizlenmekten zevk alır. Bu durum, onun söz ve davranışlarından eserlerine kadar yansır. Mecazın, günlük konuşma dilinden kitap isimlerine değin geniş bir alanda bu denli yoğun kullanımı bunun bir göstergesi olsa gerek." (Karademir, 2008, s. 2)

Bu bağlamda çocuk dünyasında oyun yoluyla öğrenme tekniklerinden biri olarak kullanılabilecek bilmeceler, merak duygusunu da geliştiren zengin bir kaynaktır. Aile, arkadaş ve okul ortamlarında kullanılarak eğitimin içeriğine dâhil edilebilir. Ayrıca güldürü ögesini de barındıran bilmeceler dinleyicinin dikkatini daha fazla çekerek eğlendirme işlevinin niteliği artırılır. Uzun hatta masalsı bilmecelerde de durum bundan farklı değildir. Uzun bir bilmece örneği olarak masal gibi anlatılan aşağıdaki tekerlemeli bilmecenin eğlendirme işlevini nasıl yerine getirdiği görülebilir:

"Kar yağar yağmur yağar, ortalık kupkuru; dışarı çıktım, balçık, çamur, biraz öteye gittim, üç torbaya rastladım. İkisi dipli mipli, birinin hiç dibi yok; hiç dibi olmayan torbayı aldım, biraz daha gittim. Üç tencereye rastladım. İkisi dipli mipli, birinin hiç dibi yok, hiç dibi olmayan tencereyi aldım, torbaya soktum; biraz öteye gittim, üç testiye rastladım, ikisi kulplu mulplu, birinin hiç kulpu yok; kulpu yok testiye aldım, biraz öteye gittim. Üç çeşmeye rastladım, ikisi sulu mulu birinin hiç suyu yok, hiç suyu olmayan çeşmeden kulpsuz testiye doldurdum; biraz öteye gittim, üç kapıya rastladım, ikisi kırık mırık, birinin hiç kapısı yok, hiç kapısı yok olan kapıyı çaldım. Karşıma üç adam çıktı, ikisi gözlü mözlü, birinin hiç gözü yok; hiç gözü olmayandan bir akçe istedim, bana üç akçe verdi, ikisi paralı maralı, birinde hiç para yok, hiç para olmayan akçeyi aldım. Biraz öteye gittim, üç satıcıya rastladım, ikisi donlu monlu, birinin hiç donu yok, hiç donu olmayana akçeyi uzattım, bana kâğıt verdi, çivi verdi, helva verdi, tahta verdi. Helvayı yedim karnım doydu; oturdum, üç merdiven yaptım, ikisi uzun muzun, birinin hiç boyu yok, biraz öteye gittim. Üç camiye rastladım, ikisi minareli minaresiz, birinin hiç minaresi yok; hiç minaresi yok olanda üç müezzin ezan okuyor. İkisi sesli mesli, birinin sesi yok. Hiç boyu olmayan merdiveni, hiç minaresi olmayan camiye dayadım ve çıktım; hiç sesi olmayan müezzinin başını uçurdum. Aşağı indim, eve gidiyorum. Bir de baktım ki, köprü üstünde uçurduğum baş soğan, salata satıyor." (Yüksel, 2006, s. 27)

Yukarıda verilen örnek Akseki yöresine ait olup, tekerlemeli bir bilmecedir. Bir masal gibi anlatıldığından masalsı özellik de taşımaktadır. Bu bağlamda yukarıdaki bilmece yaş grubu ne olursa olsun eğlendirici özellik taşır. Bilmece bitip cevabı sorulduğunda oldukça düşündürücü bir yanıt karşımıza çıkacaktır. Cevabı yalandır. Burada üzerinde durulması gereken asıl konu cevaptan çok onun nasıl anlatıldığı ve hangi özellikler kullanılarak desteklendiğidir. “Yalan” kelimesinin sözlük anlamının dışında eğlendirici bir tarzda verilmesi hem dikkat çekmekte hem de kişiyi düşünmeye yönlendirmektedir.

Bunun yanında elektriğin olmadığı uzun kış gecelerinde büyüklerin küçüklere bilmeceler sorarak onların hoşça vakit geçirmelerini sağladıkları unutulmamalıdır. Zaten folklor ürünlerinin kültür öğretimi yanında insanların hoşça vakit geçirmelerini sağlama işlevi, bilmeceler ekseninde düşünülmelidir.

3.Bilmecelerin Düşünceyi Geliştirme İşlevi

Bilmecelerde bir varlığın veya kavramın farklı özellikleriyle betimlendiği görülmüştür. Verilen ipuçlarıyla bulunması gereken varlık, beyne iletilen kodlarla işlenir ve düşünmeyi sağlar. “Unutulan/unutturulan sözlü kültür edebiyatımızdaki bilmeceler-tekerlemeler Anadolu insanının çocukken aldığı beyin gelişim dersleridir. Tekerlemeler ve bilmeceler çocukların hayal gücünü geliştiren, sabrını zorlayan onları araştırmaya sorgulamaya iten, çevresini ve doğasını gözlemlemeye sevk eden söz sanatıdır.” (Tatar, 2014, s. 5). Bugün modern eğitim sisteminde yapılması gerekenlerin çoğunun bilmeceler kanalıyla yapılır. Bu durum Türk toplumunun kıvrak bir zekâyâ sahip olmasının nedenlerinden biri olarak görülebilir. Çünkü bilmeceler bireye, dünyayı kavramaya başladığı bir dönemde zihinsel beceri kazandırır.

Gelişim dönemindeki çocukların dünyayı algılayış biçimleri farklıdır. Soyut ifadelerin kullanımı açısından bilmeceler, aslında tamamen hayali bir ürün ortaya koymak yerine hayal gücünü zorlamaktadır. Var olan bir gerçeği algılatış biçimi fantastik bir kurgu olmak yerine, dönüştürülmüş bir gerçek olma özelliği taşır. Bu da hem soranı hem de yanıtlayanı yaratıcı düşünmeye sevk eder. Ezgi Balta bilmecelerin düşünme becerisi ile ilişkisini şöyle ortaya koyar:

“Bilmecelerin varsayılan en belirgin etkisi, bir üst düzey düşünme becerisi olan yaratıcı düşünme üzerinde olacaktır. Bilmeceler hazırlıksız düşünmeyi gerektirir. Bunun için bilmeceler, zihinsel anlamda alıştırma yapmış, farklı bakış açılarından bakabilen, esnek ve akıcı düşünebilen, özgün çözümlere yatkın bireylerin gerçekleştirebileceği türden etkinliklerdir. Bu noktada yaratıcı düşünme ile ilişkisi yeniden ortaya çıkar.” (2013, s. 895).

“Akşam geldi sabah gider
Bize haydi evlere der
Yüzü kara, gözü kara
Dolar bütün sokaklara
Süsler onu ay yıldızla
O güneşten korkar yalnız
Daha ufuk ağarırken
Kaçar gider bilmem neden
Darılmıştım ona ben
Bil adım nedir?” (Yüksel, 2006, s. 110)

Cevabı gece olan bu bilmecenin anlatılış biçimine bakıldığında gecenin birbirinden farklı özellikleriyle ifade edildiği görülmektedir. Kullanılan dil ise cevabı verenin edebi zevkini kuvvetlendirebileceği gibi verilen ipuçlarıyla cevabın ne olduğu hakkındaki yorumlama yetisini de ortaya çıkacaktır. Düşünceyi geliştirme yöntemlerinden biri olarak kullanıldığında basit ve etkili bir sonuca ulaşıldığı görülecektir. Bilmeceler düşünceyi geliştirirken kişinin yaratıcılığını

artırmasının yanı sıra, eleştirel davranmasını, problemler karşısında nasıl bir tavır sergilemesi gerektiğini öğretir. Ayrıca bireylerdeki yaratıcı ve çağrışımsal düşünmeyi geliştirmesi bakımından halk bilmeceleri çok önemlidir. (Altunbay, 2014, s. 15). Bu işlevde bilmecenin dinleyene ne kadar ipucu sağladığı da önemlidir. İpucunun niteliği ve niceleği, açık veya örtük olması düşünme eyleminin istikametini de belirlemektedir. Bilmecenin cevabı aranırken verilen ipuçlarının çağrıştırdığı nesne ve kavram dünyasının hızlı bir şekilde hatırlanması da bireyin düşünme becerisini geliştirme de etkili bir konumdur. Bu arada basit doğa olaylarının bilmece içerisinde kişisel bakış açısıyla ortaya konulması da bilmeceye ayrı bir nitelik kazandırır. Yukarıdaki bilmeceye yer alan “kaçar gider bilmem neden” ifadesi aslında güneş doğunca gecenin ortadan kalktığını anlatmaktadır. Fakat bunun edebî bir tarzda ve gerçekliği hatırlatılmadan verilmesi ifadeyi farklı bir yapı kazandırmıştır.

4.Bilmecelerin Estetik Zevk Kazandırma İşlevi

Nesir biçiminde olanlar bulunmakla birlikte bilmecelerin bazıları manzum bir yapıya sahiptir ve mısralar halinde oluşturulur. Çoğunlukla bir kafiye düzeni olduğu göz ardı edilmemesi gereken bir özelliğidir. Örneklerin çoğunda, dize sonlarındaki kafiye uyumunu görmek mümkündür. Bilmecelerin şiirsel bir yönünün bulunması tesadüf değildir. “Bilmecelerimizi, cevapları ile bir bütün olarak görünce, onlardaki şiirselliğin gücüne şaşmamak elden gelmez. Bu şiir dünyasını kurarken, bilmecelerimiz kültürümüzün sunduğu bütün şiir olanaklarını sonuna kadar ve ustaca kullanır. Yalın söz, iç uyak, ses benzeşmeleri, metni eşit birimlere bölme, bilmeceye arı, duru bir Türkçe ile birleşerek, halk dediğimiz o büyük sanatçının eli ile bir sesler ve görüntüler korosuna dönüşür.” (Başgöz, 1999, s. 52). Bilmeceleri şiirden yararlanarak oluşturmak, onların akılda kalıcılığını sağladığı gibi estetik bir yapıya sahip olmalarına katkıda bulunur. Bilmecelerin edebi yönünü keşfetmek zor değildir. Çünkü az önce de bahsedildiği üzere yapı olarak da şiirselliği ön planda olan bir halk edebiyatı türüdür. “Bilmecelerde sorular hem biçim, hem de deyişleriyle özenilerek meydana gelmiş, özleştirilmiş söz yaratmalarıdır; şiire özgü çağrışımlı anlatımlar onların oldukları gibi, bozulmadan saklanmasını gerektirir. Herhangi bir sanat yaratması için duyulan bir türlü saygı onları rastgele yozlaştırmaktan korur. İşte bilmece bu nitelikleriyle bir halk edebiyatı türü değeri taşır.” (Boratav, 1992, s. 109). Şiir şeklinde kalıplaşmaları onların yapısal değişikliğe uğramasını zorlaştırır.

“Lebicik lebâbicik,
Dört duvarın üstü açık;
Üstünde bir serçecik,
Ağzında bir çiçekçik,

-Ne çiçeği?
-Nar çiçeği,

Narinç çiçeği,
Turunç Çiçeği,
Cevri cevâhir tarlasında
Pirinç çiçeği” (Elçin, 1970, s. 29)

Cevabı arı olan yukarıdaki bilmece iki dörtlük ve diyalogdan oluşur. İlk dörtlükteki –cik ekleri aynı görevi üstlenmediklerinden sadece kafiyeli bir söyleyiş meydana getirmiştir. İkinci satır hariç yedili hece ölçüsü görülmektedir. İkinci dörtlükte son ses benzerliği ile bir uyum sağlanmış olup, ölçülü bir birim değildir. Diyalogda ise ses benzerliklerinden bir uyum sağlanmıştır. Bütün olarak bakıldığında ahenkli bir yapıya sahip olduğu görülür.

“Yeşil iken al olur,
Zerre zerre bal olur,
Meyledince siyaha,

Lezzet verir damağa.
Varma sakın yanına,
On parmağın kan olur!
Tutar isen yavaş tut,
Her tarafın kan olur.” (Çelebioğlu, 1995, s. 99)

Cevabı karadut olan ve iki dörtlükten oluşan bu bilmecenin ilk kısmında uyak şeması “a a b b” şeklindedir. Diğer dörtlük ise “a b x b” şeklindedir. Genel anlamda sonlardaki ses benzerlikleri, redifler, kafiyelemler ile bir şiir niteliğine sahiptir. Yaşlılar önemli bir bilmece kaynağıdır. Bunun yanında aşağıda yazılı kaynaklardan aldığımız bilmeceler de sanatsal yönü ağır basmaları itibarıyla dikkat çeker.

“ Gelişi arslan gibi
Duruşu sultan gibi
Yayılır hasır gibi
Sürünür esir gibi.” (Elçin, 1970, s. 34) (Kedi)

“ Gece uyur, gündüz çıkar
Akşam solar, sabah açar
Yazın insan ondan kaçır,
Kışın ise onu arar.
Yazın başımdadır her an
İstersen kıvrıl yan!
Umurunda mıdır her an,
Nedir bu bizleri yakan?” (Çelebioğlu, 1995, s. 62) (Güneş)

“Duvarda bir değirmen var,
Gece gündüz durmaz döner,
Durur, tık tık, diye vurur,
Fakat dönse yüz sene,
Öğütmez bir tane,
Bil bakalım bu ne?” (Yançev, 2002, s. 125) (Saat)

“Bilmece bildirmece,
Resim yapar gündüz gece,
Duvarlara asılır,
Her gün ona bakılır,
Yapar resim bakınca,
Siler çabuk kaçınca,
Hatta gülsen sen ona,
O da gülüverir sana.” (Tezel, 1969, s. 13) (Ayna)

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sözlü kültürümüzün değerli bir hazinesi olan bilmecelerin kelime öğretimi, kültür taşıyıcılığı, eğlendirme ve düşünceyi geliştirme gibi işlevlere sahip olduğu görülür. Bu açıdan Türkçe öğretiminde faydalı bir materyal olarak kullanılabilecek bu folklor malzemesi bireyin diğer bireyler ve doğa ile iletişim kurmasına da aracılık eder. Kültürel belleğin bir unsuru olarak geçmiş ile gelecek arasında köprü kurarak ortak yaşam tarzının geleceğe taşınmasında önemli bir görev üstlenir.

Okullarda kullanılan ders kitaplarındaki tür çeşitliliği göz önüne alındığında, okuma metinlerinin neredeyse her türden bir örneği olduğu görülebilir. Ancak söz konusu bilmecelerin başlı başına

bir tür metin olarak karşımıza çıkması beklenmemelidir. Burada söz konusu olan öneri, pekiştirme ve yardımcı bir unsur olarak kullanılabilir özelliğinin geliştirilmesidir.

Merak duygusunun güdüleyici özelliğinden faydalanılarak yapılan etkinlikler, öğrencilerin dil gelişimleri ve Türkçeyi algılayış biçimleri açısından son derece etkili olacaktır. Dolayısıyla bilmecelerin eğitimde kullanımı ve işlevlerinden yararlanılması birçok açıdan fayda sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abrahams, R. D. ve Dundes, A. (2007). Bilmeceler (Çev. Ezgi Metin) *Milli Folklor*, S 73, 118-126.
- Alperen, A. (1996). Folklor ve edebiyatın unutulmuş unsuru: bilmeceler. *Milli Folklor*, S. 31-32, 117-125.
- Altunbay, M. (2014). Yaratıcı ve çeyrişimsal düşünmeyi geliştirmesi bakımından Türk halk bilmeceleri. *TÜBAR*, 35, 12-35.
- Balta, E. E. (2013). Bilmecelerin dil-düşünme bağlamında eğitimdeki yeri ve önemi. *Turkish Studies*, 8/1, 891-899.
- Başgöz, İ. ve Tietze, A. (1999) *Türk halkının bilmeceleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bekki, S. (2004). *Ahiliğe giriş törenlerinin bilmecelerle ilişkisi*. I. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu, Kırşehir.
- Boratav, P. N. (1992) *100 soruda Türk halk edebiyatı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Çelebioğlu, A.ve Öksüz, Y. Z. (1995) *Türk bilmeceler hazinesi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Elçin, Ş. (1970) *Türk bilmeceleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Elçin, Ş. (1989) *Türk Bilmeceleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1031.
- Görkem, İ. (1998). Sözlü kültür geleneği açısından Elazığ bilmeceleri. *Milli Folklor Dergisi*, 43, 13-18.
- Hasan, H. (2005) *Makedonya Türklerince söylenen bilmeceler ve tekerlemeler*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Karademir, F. (2008). Halk bilmecelerinin oluşun ve biçimlenmesindeki etkenler üzerine. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 14, 1-18.
- Karademir, F. (2007). Kalıp kullanımları bakımından Türk halk bilmeceleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2, 103-132.
- Özdemir, A. (2012) *Türk bilmecelerinden seçmeler*, İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.
- Tatar, R.S. (2014) *Bilmeceler tekerlemeler*, İstanbul: Su Yayınları.
- Tezel, N. (1969) *Türk halk bilmeceleri*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Torun, A. (1998). *Türk edebiyatında Türkçe fütüvvet-nâmeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkyılmaz, D. (2007). Masal bilmece ilişkisi bağlamında Türk masallarında bilmece unsuru. *Türkiyat Araştırmaları*, 156-163.
- Türkyılmaz, M. (2010) *Sivas bilmeceleri*, Sivas: Çığır Ofset Matbaa.
- Yançev, M. (2002) *Mani ve bilmeceler*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, Altan Matbaası.
- Yüksel, T. (2006) *Türk bilmecelerinden seçmeler*, İstanbul: Serhat Yayınları.